

O ISLAMSKIM NAČELIMA UMJETNIČKOG OBLIKOVANJA SAKRALNOG/SVETOG PROSTORA

Dževad HODŽIĆ

Islamska arhitektura, kao i u umjetnost u cjelini, a posebno umjetničko oblikovanje sakralnog prostora, temelji se na duhovnim načelima sadržanim u islamskoj Objavi. Prema tumačenjima islamske metafizičke, ontološke, kosmološke i estetičke poruke islama i prema uvidima u duh islamske umjetnosti koje u horizontu, inače, velikog zajedništva svojih misaonih pozicija, poduzimaju Titus Burckhardt i Seyyed Hossein Nasr, može se govoriti o sljedećim islamskim načelima umjetničkog i estetskog oblikovanja sakralnog/svetog prostora.

1. Ontološko načelo jedinstva (tevhid). Princip jedinstva (*tevhid*) sadržan u temeljnoj formuli islama da nema božanstva izvan Boga (*la ilahe illallah*) sastoji se u tome da je stvarnost jedna i jedinstvena. Ontološko značenje tevhida podrazumijeva

organsku cjelinu pet osnovnih planova bitka: svijet esencije (*dhat*), svijet Atributa i Imena (*uluhiyya*), svijet Djelovanja i Gospodstva (*rububiyya*), svijet Likova i Imaginacije (*hiyal*) i osjetilni svijet (*mušahadah*). Svaki od ovih pet svjetova predstavlja ontološki način apsolutne Realnosti kroz njeno samoočitovanje. Tako je i pojavni, osjetilni svijet, svijet Prirode, zapravo svijet formi (*sura*) očitovanja (*tejalli*) božanskih, *lijepih* Atributa i Imena, pri čemu *tevhid* također podrazumijeva jedinstvo materijalnog i duhovnog u kojem, naglašavamo to s Burckhardtom, „materija nije lišena duhovne sadržine, a duh ne predstavlja apstraktni kontrapunkt materijalne stvarnosti“ (*Alhemija*, str. 85-100). Na planu sakralnog oblikovanja prostora načelo tevhida podrazumijeva dva aspekta: jedinstvo i razliku. Pod vidom jedinstva sakralna arhitektura izražava sintezu svih pojedinačnosti, mnoštva, mnogostrukog

(*kethreh*). Pod vidom razlike sakralna arhitektura izražava suštinsko razlikovanje svakog pojedinačnog od svih drugih bića i isticanje njegovog unutrašnjeg jedinstva u kojem se Bog očituje kao Oblikovatelj, Umjetnik (*Musawwir*). To, dalje, znači da se svako pojedinačno, konačno promatra kao uronjeno u beskonačno, a ne izdvojeno, autonomno u odnosu na apsolutnu Realnost (*hakikah*).

2. Metafizičko načelo Božije transcendencije. Temeljno načelo u islamu da Bog nije ničemu sličan (*lejse kemitlihi šej'un*) u islamskom oblikovanju sakralnog prostora dolazi do izraza u fenomenu praznine koja ima prvorazredno značenje i značaj. Fenomen praznine u islamskoj umjetnosti ima metafizičko i antropološko značenje. S jedne strane, praznina tako karakteristična za džamije, pa čak, možemo se složiti s Nasrom, i one najbogatije dekorirane, ukazuje na nevidljivu, nemanifestiranu, *odsutnu* stvarnost koja se u islamu označava pojmom *gajba*. S druge strane, praznina, prvenstveno u islamskoj sakralnoj arhitekturi, povezana je, kako primjećuje Nasr, s idejom ljudskog duhovnog siromaštva o kojem je Plemeniti Poslanik Muhammed, 'alejhisselam, govorio: „Siromaštvo je moj ponos“ (*el-fakru fahri*). U islamskoj umjetnosti, i sakralnoj arhitekturi posebno, praznina je ispunjena najvišim značenjem. Nasrovim riječima: „Ulazeći u tradicionalnu džamiju ili dom, sama praznina prostora privlači pažnju ka Nevidljivom“ (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 57).

3. Načelo apstrakcije i geometrijskog predstavljanja. Genij apstraktnog i geometrijskog mišljenja i predstavljanja u islamu i islamskoj umjetnosti inspiriran je složenim unutrašnjim odnosom jedinstva i mnoštva (1. načelo). Otudamuslimanskomišljenje, naglašava Burckhardt, ima *apstraktni*, a ne *mitološki* oblik (*Osnove muslimanske umjetnosti*, str. 49). To se u islamskoj umjetnosti izražava u karakterističnim pravilnim geometrijskim figurama i u arabesci, čije je središte prekriveno velom *apsolutne svestranosti* i koja, recimo to s Burckhardtom, raspršuje sliku u kontinuitet beskrajnoga i

pred kojom duša kao pred drhtavim listom na vjetru, trepereći u sebi, zaranja u čisto stanje bića (*Osnove muslimanske umjetnosti*, str. 52-53). Matematska priroda islamske umjetnosti, naglašava Nasr, izraz je matematske strukture Kur'ana i numeričkog simbolizma njegovih slova i riječi (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 58). Geometrijskim definiranjem prostor se u islamskoj arhitekturi duhovno integrira i, na principu Jedinstva, organizira kao izraz arhetipskog sklada i stalnosti.

4. Kosmičko načelo hijerarhijskog poretka stvarnosti. Islamska kosmologija i angeologija podrazumijevaju hijerarhijski poredak stvarnosti u kojem (poretku) u islamskoj sakralnoj arhitekturi kupola na višoj razini simbolizira Jednoga, odnosno Boga kao Jedinstveno Počelo svih bića i na nižoj razini duh (*ruh*), a oktaogonalni pojas na kojem kupola obično stoji simbolizira anđeoski, melekanski poredak, dok četverostrana baza simbolizira Zemlju i materijalni svijet. Kosmičko načelo hijerarhijskog poretka stvarnosti podrazumijeva organsku povezanost svih razina stvarnosti. U tom poretku svaki fenomenalni izraz, kao znak Božiji, vestigia Dei, povezan je s nomenalnom stvarnošću na koju ukazuje i sveta arhitektura džamije. „Njeni obrasci oku muslimana izgledaju kao vestigia Dei, dok se njena praznina, jednostavnost i, u mnogim slučajevima nedostatak bilo kakvih ukrasa ili šara, odražavaju na muslimanski um kao *znaci* Božiji koji u ovom slučaju upućuju na ontološki položaj svijeta kao potrebujućeg i siromašnog (*el-fakir*) nasuprot Bogu, Koji je Samodovoljan i Bogat (*El-Ganijj*)“ (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 54).

5. Načelo povezanosti/sinteze Neba i Zemlje. Muslimanska bogomolja, džamija, izvorno i vjerodostojno određuje se pojmom *masdžid*, što označava prostor u kojem se, uz stajanje u molitvi koje simbolizira uspravnu os kosmičke egzistencije, čini sedžda kao temeljni položaj, sadržaj i čin molitve u kojoj se rukama i licem dodiruje pod, odnosno zemlja. U jednoj znamenitoj izreci poslanik Muhammed, 'alejhisselam, kaže kako mu je

Bog cijelu Zemlju učinio mesdžidom. U toj izreci sadržan je princip posvećenja Zemlje, njene vjenčanosti s Nebom. A u toj činjenici povezanosti Neba i Zemlje, vertikalne i horizontalne dimenzije, sadržano je još jedno duhovno načelo oblikovanja sakralnog prostora u islamu koje (načelo) se izražava u bliskosti kupole i konstruktivnih elemenata, kao i u umjetničkom posvećivanju pažnje podu, koji simbolizira Zemlju. Drugim riječima, džamijski prostor se oblikuje u skladu s duhovnim značenjem dvaju osnovnih položaja ljudskog tijela u islamskoj molitvi: uspravnim stajanjem i spuštanjem čela i ruku na zemlju/pod.

6. Načelo integritanosti u Prirodu.

Islamska teologija ne temelji se na antropomorfnom konceptu. Kao i čovjek, i Priroda predstavlja mjesto očitovanja božanskih imena i svojstava. Bog u Kur'anu kaže: „Pokazivat ćemo im Značke naše u prostranstvima svemirskim i u njima samim, sve dok im ne bude jasno da je Kur'an istina“ (41:53). «Na stranicama Prirode i stranicama Kur'ana neprestano se razlikuju duhovne jeke jednog istog Stvoritelja» (Rešid Hafizović). U bitnom pogledu, Bog je „ona konačna životna sredina koja okružuje i obujmljuje čovjeka“, kako kaže Nasr, pozivajući se na kur'anski stavak (*ajet*) u kome se kaže: «Bogu pripada sve što je na nebesima i Zemlji! On je Taj Koji obuhvata sve (*Muhit!*)» (IV., 126). U pogledu oblikovanja sakralnog prostora u islamu, to praktično znači da je džamija/mesdžid, kao i čovjek, uronjena u primordijalnu Prirodu. To u arhitektonskom pogledu pretpostavlja, naglašava Nasr, integritanost džamije u prirodu: „Sveta arhitektura islama *par excellence* je džamija koja je kao takva *re-kreacija* i *re-kapitalizacija* harmonije, reda i mira prirode koju je Bog odredio trajnim domom robovanja Bogu“ (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 49). Utoliko je džamija zapravo samo produžetak prirode kao otvorene božanske Knjige u kojoj Bog objavljuje svoje znakove.

7. **Načelo sklada statičkog i dinamičnog.** Odnos vječnog i prolaznog, jedinstva i mnoštva, stalnosti i promjene u islamu se

shvaća i doživljava, određuje i predstavlja kao pomirenost. Na tom načelu džamija se oblikuje tako da u svetom prostoru odražava taj sklad božanske vječnosti, jedinstva i stalnosti, a u lukovima i stupovima simbolizira ritmove kosmičkog života. Riječima Titusa Burckhardta, „muslimanska arhitektura ne nastoji pobijediti težinu kamena utiskujući pokret uspinjanja, kao što to čini gotska umjetnost; statička ravnoteža zahtijeva nepokretnost, ali sirova materija biva na izvjestan način olakšana i učinjena prozračnom putem cizeliranja arabeski i plastičnih elemenata u obliku stalaktita i šupljina, pružajući svjetlosti hiljade izbrušenih strana, preobražavajući kamen i gips u dragocjenu materiju“ (*Osnove muslimanske umjetnosti*, str. 45). Ili, kako to naglašava Nasr, „prostor svetih struktura islama počiva, dostojanstveno i plemenito, u mirnoći koja se prilagođava i povinjava unutarnjoj prirodi stvari ovdje i sada, prije nego da teži participiranju u idealu koji pripada nekoj drugoj razini egzistencije i protiviti se prirodi materijala u ruci“ (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 64).

8. **Načelo decentriranosti unutrašnjeg prostora.** Džamija je sveti prostor koji nema centra stoga što se svaki vjernik izravno obraća Bogu. I kad su predvođeni imamom, koji stoji u prostoru koji se naziva mihrab, muslimani obavljaju molitvu u džamiji kao i u svojim domovima i bilo gdje drugdje, okrenuti u pravcu Kabe, koja je uvijek izvan džamijskog prostora. Štaviše, ni sama Kaba ne predstavlja centar koji bi se mogao usporediti s oltarom u crkvi. Načelo decentriranog oblikovanja sakralnog prostora u islamu temelji se na muslimanskom konceptu bogoslužja koje nema nikakvo utjelovljenje niti u prostoru niti u vremenu, nego božansku prisutnost nalazi u vremenskoj i prostornoj neograničenosti. Bog u Kur'anu kaže da je Lice Božije svugdje tamo kuda se okrenemo (*fe ejnema tuvallu fa themme vejhullah*).

9. **Načelo difuzne osvjetljenosti unutrašnjeg prostora.** Islamsko kosmogonijsko i kosmološko učenje o svjetlosti ima konstitutivno značenje za umjetničko oblik-

ovanje sakralnog prostora. U Kur'anu se kaže da je Bog svjetlost Nebesa i Zemlje (*Allahu nurussema vati vel-erdi*), a poslanička predaja kaže: „Prvo što je Bog stvorio bila je svjetlost“. Otuda potičena naglašena osvjetljenost unutaršnjeg prostora islamske sakralne arhitekture koja je bitno određena identifikacijom svjetlosti koja „nije ni istočna, ni zapadna“ s božanskom prisutnošću. U skladu s načelom decentriranosti unutaršnjeg prostora, načelo njegove difuzne osvjetljenosti pretpostavlja ravnomjernu osvjetljenost svih dijelova unutaršnjosti džamije. To praktično znači da u sakralnom prostoru muslimanske bogomolje nema svjetlosno naglašenog i usmjerenog kretanja prema oltarnom prostoru.

10. Načelo funkcionalnosti. Islamski sakralni prostor oblikuje se tako da u funkcionalnom smislu interno i eksterno odgovora svrhama kojima služi. Unutarnja funkcionalnost sastoji se u služenju džamijskog prostora specifičnim formama bogoslužnja (skidanje obuće, stajanje, spuštanje lica i ruku na pod, svrstavanje u redove, usmjerenost prema Kabi, predvođenje molitve/mihrab, odvojenost muškog i ženskog dijela zajednice vjernika u toku izvršavanja molitve), vjerskog poučavanja, održavanja džuma-molitve petkom i drugih specifičnih aktivnosti, sadržaja i manifestacija. Svojim vanjskim izgledom džamija treba pokazivati svoju svrhu, sadržaj i simboličko značenje. U eksternom pogledu, džamija svojim položajem, odnosno prostornom situiranosti, treba biti funkcionalno uklopljena u životni ambijent vjernika. Svojom uklopljenošću u životni ambijent vjernika džamija također svjedoči i simbolizira povezanost vjere sa svakodnevnim životom.

11. Načelo ekološke ravnoteže. Islamski afirmativni odnos prema prirodi (6. načelo) dolazi do izraza u načelu ekološke ravnoteže u islamskom arhitektonskom kreiranju sakralnog prostora i ukupnog arhitektonskog okruženja. Poštujući načelo ekološke ravnoteže, kako iz praktičnih, ekoloških i ekonomskih, tako i iz duhovnih razloga, islamska arhitektura, naglašava Nasr, uvijek ostaje u skladu s

okruženjem, „izbjegavajući titanske pobune protiv stvorenog reda koje karakteriziraju prometejskog čovjeka i njegove artistske kreacije“ (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 65). Načelo ekološke ravnoteže u tradicionalnoj islamskoj arhitekturi dolazi do izraza u odabiru građevinskih materijala, u načinu na koji se dovodi u odnos svjetlost i sjena, u načinu na koji se koriste toplina i hlad, u značaju koji se praktično i simbolički pridaje vodi.

12. Načelo uvažavanja kulturno-etničkih i geografsko-klimatskih specifičnosti. U skladu s islamskim principom odnosa jedinstva i mnoštva kao i u skladu s duhovnom otvorenosti islama prema različitim kulturnim tradicijama, svijet islamske sakralne arhitekture prožima velika raznolikost kao posljedica uvažavanja specifičnih etničkih elementa i geografsko-klimatskih faktora. U takvom oblikovanju sakralnog prostora koje je utemeljeno na uvažavanju kulturnih i geografskih specifičnosti do izraza dolazi hermeneutički princip prema kome je moguće i poželjno koristiti različite (arhitektonske) jezike da se izrazi jedinstvena i univerzalna poruka islama i da se postigne ona primordijalna komunikacija sa Svetim.

Literatura:

1. Seyyed Hossein Nasr, *Islamska umjetnost i duhovnost*, s engleskog preveo Edin Kukavica, *Lingua patria*, Sarajevo, 2005.
2. Titus Burckhardt, *Osnove muslimanske umjetnosti*, u: *Delo*, godina XXIV., broj 7, Beograd, juli 1978.
3. Titus Burckhardt, *Sveta umjetnost na Istoku i na Zapadu*, s engleskog preveo Edin Kukavica, *Tugra*, Sarajevo, 2007.

Summary

ISLAMIC PRINCIPLES ON ARTISTIC
DESIGN OF SACRED SPACE

Dževad Hodžić

Islamic architecture, the art and in particular design of the sacred space, are founded on the following twelve metaphysical principles: ontological principle of oneness or unity (*tawhid*); metaphysical principle of God's transcendency; principle of abstraction and geometrical representation; cosmical principle of hierarchical order of reality; principle of correlation/synthesis between the Heavens and the Earth; principle of being one with Nature, principle of harmony of a static and dynamic; principle of decentralization of internal space; principle of diffused illumination of internal space; principle of functionality; principle of ecological balance; principle of consideration for the cultural, ethnical, geographical and climate specifics.

موجز

حول مبادئ التشكيل الفني الإسلامية
للأماكن الدينية

جواد خوجيتش

تقوم العمارة الإسلامية والفن الإسلامي بأكمله، وخاصة التشكيل الفني للمباني الدينية، على المبادئ الغيبية التالية: المبدأ الوجودي للتوحيد؛ المبدأ الغيبي للعلو الإلهي؛ مبدأ التجرد والعرض الهندسي؛ المبدأ الكوني لنظام الحكم في الواقع؛ مبدأ الصلة بين السماء والأرض؛ مبدأ الاندماج في الطبيعة؛ مبدأ الانسجام بين الساكن والمتحرك؛ مبدأ اللا مركزية الداخلية؛ مبدأ الإنارة الداخلية المنتشرة؛ مبدأ الجدوى الوظيفية؛ مبدأ التوازن البيئي، مبدأ احترام الخصائص الثقافية الإثنية والجغرافية المناخية.